

ks. Robert Ptak SCJ

Wyższe Seminarium Misyjne Księży Sercanów w Stadnikach

ORCID: 0000-0002-0649-4369; e-mail: rptak@scj.pl

<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.22.008.15822>

OFIARA EUCHARYSTYCZNA W ŻYCIU KOŚCIOŁA EUCCHARISTIC SACRIFICE IN THE LIFE OF THE CHURCH

Abstrakt

Najświętsza Eucharystia, w której sam Chrystus Pan jest obecny, ofiarowuje się i jest spożywany, daje prawdziwe życie i wzrost założonemu przez Niego Kościołowi. Sakrament Eucharystii w jego wymiarze ofiarniczym uobecnia jedyną ofiarę Chrystusa Zbawiciela, która dokonała się w Misterium Paschalnym. Kościół jako Mistyczne Ciało Chrystusa w każdej celebracji eucharystycznej sprawowanej we wspólnocie wiernych buduje duchową więź określaną jako *communio*. Ofiara eucharystyczna staje się dla wiernych w ich codziennym życiu ofiarą Mszy Świętej.

Słowa kluczowe: Eucharystia, Najświętsza Ofiara, Msza Święta, Kościół

Abstract

The Holy Eucharist, in which Christ the Lord Himself is present, offered and eaten, gives true life and growth to the Church founded by Him. The sacrament of the Eucharist, in its sacrificial dimension, makes present the one sacrifice of Christ the Savior which was accomplished in the Paschal

Mystery. The Church, as the Mystical Body of Christ, in every Eucharistic celebration celebrated in the community of the faithful, builds a spiritual bond known as *communio*. The Eucharistic Sacrifice becomes for the faithful in their daily lives a sacrifice of the Holy Mass.

Keywords: Eucharist, Holy Sacrifice, Holy Mass, Church

Wstęp

II Sobór Watykański w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* przypomina, że „Zbawiciel nasz podczas Ostatniej Wieczerzy, tej nocy, kiedy został wydany, ustanowił eucharystyczną Ofiarę Ciała i Krwi swojej, aby w niej na całe wieki, aż do swego przyjścia, utrwalić Ofiarę Krzyża i tak umiłowanej Oblubienicy – Kościołowi powierzyć pamiątkę swej męki i zmartwychwstania: sakrament miłosierdzia, znak jedności, węzeł miłości, ucztę paschalną, w której pożywamy Chrystusa, w której dusza napełnia się łaską i otrzymuje zadatek przyszłej chwały”¹.

Katechizm Kościoła katolickiego w części poświęconej celebracji misterium chrześcijańskiego, w artykule omawiającym sakrament Eucharystii, zwraca uwagę na różnorodność nazw wyrażających jego niewyczerpane bogactwo. Każda z nich ukazuje pewien jego aspekt, niejako odrębność przy zachowaniu jedności wypływającej z faktu, że został on ustanowiony bezpośrednio przez Chrystusa w kontekście wieczerzy paschalnej². Tylko w tym sakramencie Jezus Chrystus jest obecny w swoim Ciele i swojej Krwi – prawdziwie, rzeczywiście i substancjalnie, wraz z duszą i Bóstwem, czyli cały Chrystus, Bóg i człowiek³.

¹ II SOBÓR WATYKAŃSKI, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, Rzym 1963, 47.

² Por. *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994 (dalej: KKK), 1328-1332. Znajdujemy tutaj określenia: „Eucharystia”, „Wieczerza Pańska”, „Łamanie Chleba”, „Zgromadzenie eucharystyczne”, „Pamiętka Męki i Zmartwychwstania Pana”, „Najświętsza Ofiara” (wraz z: „ofiara Mszy Świętej”, „ofiara pochwalna”, „ofiara duchowa”, „ofiara czysta i święta”), „Święta i Boska liturgia”, „Najświętszy Sakrament”, „Komunia” (wraz z: „chleb aniołów”, „chleb z nieba”, „lekarstwo nieśmiertelności”, „wiatyk”), „Msza Święta”.

³ Por. KKK 1374.

Poniżej przyjrzymy się Eucharystii w jej wymiarze ofiarniczym i paschalnym, poprzez który jedyna ofiara Chrystusa Zbawiciela uobecnia się w liturgii Kościoła, Jego Mistycznym Ciele oraz buduje duchową więź określaną jako *communio*. Dzieje się to w każdej celebracji eucharystycznej sprawowanej we wspólnocie wiernych, dla których w codziennym życiu jest ona ofiarą Mszy Świętej.

Eucharystia jako Najświętsza Ofiara

Adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis* Benedykta XVI przypomina, że godność Najświętszego Sakramentu wypływa z faktu obecności w nim samego Jezusa Chrystusa, a z Nim całej Trójcy Świętej. Tajemnica Eucharystii nie wyczerpuje się jednak w przebywaniu Boga w bliskości człowieka, ale wyraża się również w wymiarze ofiarniczym. Ofiara Jezusa prowadzi do zawarcia nowego i wiecznego Przymierza we krwi Baranka (por. Łk 22,20), która została przelana w czasie Jego męki. Nowe Przymierze zostało przypieczętowane śmiercią Jezusa na krzyżu, gdzie w doskonałej ofierze złożył On Ojcu samego siebie. Nawiązując do tego wydarzenia, widzimy, że „w Jego śmierci na krzyżu dokonuje się owo zwrócenie się Boga przeciwko samemu sobie, poprzez które On ofiarowuje siebie, aby podnieść człowieka i zbawić go – jest to miłość wyrażona w najbardziej radykalnej formie”⁴.

Eucharystia staje się więc doskonałą formą ofiarowania się Chrystusa za nasze grzechy. Ilekroć jest ona sprawowana, rzeczywiście staje się Nowym Przymierzem i – co ważne – Przymierzem wiecznym, zgodnie z obietnicą Chrystusa, że pozostanie On z nami aż do skończenia świata. Podczas każdej celebracji Mszy Świętej słyszymy słowa: „Oto Baranek Boży, który gładzi grzechy świata. Błogosławieni, którzy zostali wezwani na Jego ucztę”⁵. Jezus jest prawdziwym Barankiem Paschalnym, który dobrowolnie złożył za nas w ofierze samego siebie, ustanawiając

⁴ BENEDYKT XVI, Encyklika *Deus caritas est*, Rzym 2005 (dalej: DCE), 12.

⁵ *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986 (dalej: MR), s. 375*.

w ten sposób nowe i wieczne Przymierze. Eucharystia zawiera w sobie tę radykalną nowość, która jest nam przypominana w każdej celebracji⁶.

Ustanowienie Eucharystii podczas ostatniej wieczerzy wskazuje na kontekst obrzędowej uczyty, która stanowiła przypomnienie istotnego wydarzenia kształtującego tożsamość Izraela, tj. uwolnienia z Egiptu. Wieczerza paschalna jako pamiątka przeszłości przekształca się w wydarzenie profetyczne, będące zapowiedzią przyszłego uwolnienia, tym razem spod władzy grzechu. Otwiera się w ten sposób droga do głębszego, bardziej radykalnego, powszechnego i definitywnego zbawienia. Jezus, ustanawiając ofiarę Eucharystii, „antycypuje i włącza w nią ofiarę krzyża i zwycięstwo zmartwychwstania. Równocześnie objawia się jako prawdziwy baranek złożony w ofierze i przewidziany w zamyśle Ojca przed założeniem świata (...). Umiejscawiając swój dar w tym kontekście, Jezus objawia zbawczy sens swojej śmierci i zmartwychwstania, tajemnicy, która staje się rzeczywistością odnawiającą historię oraz cały kosmos”⁷. Ustanowienie przez Jezusa Eucharystii w perspektywie czekającej Go śmierci łączy ją z najwyższym aktem miłości oraz z definitywnym wyzwoleniem ludzkości od zła – dzięki ofierze złożonej za wielu – oraz z nakazem, by czynić to na Jego pamiątkę (por. Łk 22,19; 1 Kor 11,25).

Polecenie to wyraża również prośbę, by odpowiedzieć na Jego dar i by go uobecnić na sposób sakramentalny. W tych słowach zawarte jest również oczekiwanie, że Kościół, zrodzony z ofiary Chrystusa złożonej przez Niego na krzyżu, przyjmie ten dar i – wsłuchany w Ducha Świętego – nada mu liturgiczną formę. Eucharystia jako pamiątka nie oznacza prostego powtarzania gestów i słów z ostatniej wieczerzy, ale wprowadza radykalną nowość do chrześcijańskiego kultu. Jak powie Benedykt XVI, Eucharystia włącza nas w akt ofiarniczy Jezusa, gdzie nie tylko otrzymujemy w sposób statyczny *Logos* wcielony, ale zostajemy włączeni w dynamikę Jego ofiary – On włącza nas w siebie samego⁸. To substancjalne

⁶ Por. BENEDYKT XVI, Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródło i szczyt życia i misji Kościoła *Sacramentum caritatis*, Rzym 2007 (dalej: SacCar), 9.

⁷ SacCar 10.

⁸ Por. DCE 13; BENEDYKT XVI, *Eucharystia musi być centrum waszego życia* (21.08.2005), „L’Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10(277) (2005), s. 26.

„przekształcenie chleba i wina w Jego Ciało i Jego Krew wnosi do wnętrza stworzenia fundament radykalnej przemiany, coś w rodzaju *nuklearnego rozszczepienia*, by użyć znanego dziś obrazu, wnikającego w najskrytszy poziom bytu, przemiany mającej za cel wywołanie procesu przekształcenia rzeczywistości, którego kresem ostatecznym będzie przemienienie całego świata, aż do stanu, w którym Bóg stanie się wszystkim we wszystkich (por. 1 Kor 15,28)”⁹.

Tajemnica Najświętszej Ofiary wiąże się więc z substancjalną obecnością Chrystusa, który pod postaciami chleba i wina ofiarowuje się Ojcu za nasze grzechy – jako prawdziwy Baranek Paschalny. W Nim zostaje zawarte Nowe Przymierze, a Jego krew, raz wylana za nas na krzyżu, nieustannie staje się znakiem tego Przymierza. Jest ono odnawiane w każdej celebracji eucharystycznej. Msza Święta staje się więc ofiarą i ucztą, o czym przypomina nam *Prefacja o Najświętszej Eucharystii*: „On [Chrystus] sam jako prawdziwy i wieczny Kapłan, ustanawiając obrzęd wiekuistej Ofiary, pierwszy się Tobie oddał w zbawczej Ofierze i nam polecił ją składać na swoją pamiątkę. Jego Ciało za nas wydane umacnia nas, gdy je spożywamy, a Krew za nas wylana obmywa nas, gdy ją pijemy”¹⁰.

Spożywanie Ciała i Krwi Chrystusa dokonuje się „na pamiątkę” i jest „głoszeniem Jego śmierci” (por. 1 Kor 11,24-26), a także przynosi zbawcze skutki Jego ofiary – „na odpuszczenie grzechów” (Mt 26,28), i jak zapewnia Jezus: „Kto spożywa moje Ciało i pije moją Krew, ma życie wieczne, a Ja go wskreszę w dniu ostatecznym” (J 6,54). Stąd też teologia patrystyczna podkreśla, że przyjmowana Komunia Święta stopniowo przemienia człowieka na wzór Jezusa albo jeszcze głębiej – przemienia w Niego. Kresem tego procesu będzie doskonałe zjednoczenie z Oblubieńcem. Dynamika tego zjednoczenia się człowieka z Bogiem rozpoczyna się od spożywania Ciała i Krwi Pańskiej, przez które „otrzymujemy przystęp do człowieczeństwa Chrystusa, to zaś – na mocy unii hipostatycznej – jest doskonale zjednoczone z bóstwem (będąc «własnym» człowieczeń-

⁹ SacCar 11.

¹⁰ MR, s. 63*.

stwem odwiecznego *Logosu*-Syna Bożego). Spożycie materii skutkuje zatem zjednoczeniem z osobą Boga-Syna oraz – za Jego pośrednictwem, w jedności boskiej Trójcy – z Ojcem i Duchem¹¹.

Ofiara eucharystyczna życiem Kościoła

Najświętsza Eucharystia, w której sam Chrystus Pan jest obecny, ofiarowuje się oraz jest spożywany, znajduje swoje dopełnienie w stwierdzeniu dotyczącym życia i wzrostu ustanowionego przez Chrystusa Kościoła. Sakrament Eucharystii staje się niewyczerpanym źródłem życia Kościoła i najważniejszym czynnikiem decydującym o jego nieustannym wzrastaniu. Ukazuje również tę wyjątkową relację, jaka zachodzi między Jezusem a ustanowionym przez Niego Kościołem i każdym wierzącym, przez chrzest włączonym do tej Bosko-ludzkiej wspólnoty. Chrystus w ofierze krzyża zrodził Kościół – jako swoją Oblubienicę i swoje Ciało¹². Istnieje więc przyczynowy związek pomiędzy ofiarą Chrystusa, Eucharystią i Kościołem, który św. Jan Paweł II ujmuje w stwierdzeniu, że Kościół „żyje dzięki Eucharystii”¹³.

Przywołując słowa św. Jana, że „Bóg sam pierwszy nas umiłował” (1 J 4,19), w sprawowaniu każdej Mszy Świętej podkreślamy pierwszeństwo daru otrzymanego od Chrystusa. Początek Kościoła wiąże się z ustanowieniem Nowego Przymierza nie tylko w aspekcie czasowym, ale także i bytowym, czyli wybrania nas i umiłowania jeszcze przed założeniem świata (por. Ef 1,4). Najświętsza Ofiara jest – krótko mówiąc – Chrystusem, który nam się daje, budując nas nieustannie jako swoje Ciało. Stąd

¹¹ K. POROSŁO, R. J. WOŹNIAK (red.), *Znaki tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, Kraków 2018, s. 382.

¹² Ojcowie Kościoła ukazują związek między utworzeniem Ewy z boku śpiącego Adama (por. Rdz 2,21-23) a Nową Ewą – Kościołem, zrodzonym z otwartego boku Chrystusa, pogrążonego we śnie śmierci: z przebitego boku – pisze św. Jan – wypłynęła krew i woda (por. J 19,34), symbol sakramentów. Por. II SOBÓR WATYKAŃSKI, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, Rzym 1964 (dalej: LG), 3.

¹³ JAN PAWEŁ II, Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła *Ecclesia de Eucharistia*, Rzym 2003 (dalej: EdE), 1.

też podstawowa prawda o wzajemnej relacji panującej pomiędzy Eucharystią-sakramentem, który buduje Kościół, i samym Kościołem, który sprawuje Pamiątkę Chrystusa, zawarta jest w stwierdzeniu: „Kościół może celebrować i adorować tajemnicę Chrystusa obecnego w Eucharystii właśnie dlatego, że sam Chrystus dał się w niej pierwszy poprzez ofiarę Krzyża. Możliwość *czynienia* Eucharystii przez Kościół jest całkowicie zakorzeniona w darze, jaki Chrystus złożył z samego siebie”¹⁴.

Mówiąc o Najświętszej Ofierze jako o podstawowej zasadzie życia i wzrastania Kościoła, nie sposób pominąć zagadnienia wspólnoty kościelnej (*communio*). Chrystus, składając za nas w ofierze samego siebie, zapowiedział tajemnicę Kościoła – wspólnoty jedności. Przypomina nam o tym choćby prośba z II modlitwy eucharystycznej: „aby Duch Święty zjednoczył nas wszystkich, przyjmujących Ciało i Krew Chrystusa”¹⁵. Pomaga to zrozumieć, że każda sprawowana Msza Święta buduje jedność wszystkich wiernych. O tej wyjątkowej relacji pomiędzy celebracją eucharystyczną i *communio* przypominał także św. Jana Paweł II, mówiąc o Pamiątce Chrystusa jako o „najwyższym sakramentalnym wyrazie komunii w Kościele”¹⁶. Jedność ta ma swoje ucieleśnienie we wspólnotach chrześcijańskich i odnawia się w celebracji eucharystycznej, która łączy je i nadaje im charakter Kościołów partykularnych, uformowanych „na wzór Kościoła powszechnego, w których istnieje i z których się składa jeden i jedyny Kościół katolicki”¹⁷.

Rzeczywistość jednej ofiary Chrystusa, sprawowanej w każdej diecezji w jedności z własnym biskupem, pozwala zrozumieć, jak Kościoły partykularne trwają w Kościele powszechnym i ciągle się z niego rodzą, czerpiąc witalne siły do swego rozwoju i wzrastania. Jedyność Mistycznego Ciała Chrystusa, którym jest jeden i niepodzielny Kościół, wypływa z jedności i niepodzielności eucharystycznego Ciała Chrystusa Pana. W konsekwencji z tego eucharystycznego centrum wynika otwartość każdej celebrującej wspólnoty, każdego Kościoła partykularnego, który

¹⁴ SacCar 14.

¹⁵ MR, s. 318*.

¹⁶ EdE 38.

¹⁷ LG 23.

staje się jakby otwartymi ramionami Pana, obejmującymi i włączającymi ochrzczonych w Jego jedyne i niepodzielne Ciało¹⁸.

Z tego względu w celebracji Mszy Świętej żaden wierny nie jest kimś obcym, lecz znajduje się w swoim Kościele, tzn. w Kościele Chrystusowym. Oblicze Najświętszej Ofiary – jako fundamentu komunii kościelnej – podkreśla jej znamię katolickości, czyli powszechności. Jak zaznacza to Benedykt XVI, zaakcentowanie eucharystycznych korzeni komunii kościelnej tworzy szansę dialogu ekumenicznego z Kościołami i Wspólnotami kościelnymi, które nie są w pełnej komunii ze Stolicą Piotrową. Eucharystia tworzy więź jedności pomiędzy Kościołem katolickim a Kościołem prawosławnym, które zachowały autentyczną i pełną naturę tajemnicy tego sakramentu. Także dialog ze Wspólnotami zrodzonymi z reformacji może rozwijać się w oparciu o mocne podkreślenie kościelnego charakteru Eucharystii¹⁹.

Widzimy więc, że celebracja ofiary eucharystycznej stanowi element konstytutywny istnienia, działania i wzrostu Kościoła. Warto zauważyć, że chrześcijanie pierwszych wieków, używając wyrażenia *Corpus Christi*, mieli na myśli po pierwsze ciało zrodzone z Dziewicy Maryi, po drugie Ciało eucharystyczne i – wreszcie – to Ciało, którym jest Kościół. Potwierdza to istnienie nierozzerwalnej więzi między Chrystusem i Kościołem, w której celebracja Eucharystii stanowi najgłębszy wyraz jedności wiernych i fundamentalną zasadę kościelnej komunii²⁰.

Papież Franciszek w jednym ze swoich rozważań przed modlitwą *Anioł Pański*, opartego na tekście św. Pawła opisującego celebrację eucharystyczną (por. 1 Kor 10,16-17), zwrócił uwagę na jej podwójny skutek: mistyczny i wspólnotowy. Treść tego rozważania potwierdza omówione wyżej aspekty Eucharystii jako ofiary eucharystycznej wpisanej w istotę i życie Kościoła: „Najpierw Apostoł stwierdza: «Kielich błogosławieństwa, który błogosławimy, czy nie jest udziałem we Krwi Chrystusa? Chleb, który łamiemy, czyż nie jest udziałem w Ciele Chrystusa?»

¹⁸ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *List do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach Kościoła pojętego jako komunია*, Rzym 1992, 11.

¹⁹ Por. SacCar 15.

²⁰ SacCar 15.

(w. 16). Słowa te wyrażają skutek mistyczny lub możemy powiedzieć duchowy Eucharystii: dotyczy on zjednoczenia z Chrystusem, który w chlebie i winie ofiarowuje siebie dla zbawienia wszystkich. Jezus jest obecny w sakramencie Eucharystii, aby stał się naszym pokarmem, aby był przyswojony i aby stał się w nas tą odnawiającą siłą, która przywraca energię i pragnienie, by wyruszać na nowo po każdym postoju lub upadku. Wymaga to jednak naszego przyzwolenia, naszej gotowości, by pozwolić na przemianę samych siebie, naszej mentalności i działania; w przeciwnym razie celebracje eucharystyczne, w których uczestniczymy, sprowadzają się do pustych i formalnych obrzędów. A wiele razy ktoś idzie na Mszę Świętą, bo trzeba iść, traktując ją jako wydarzenie społeczne, godne szacunku, ale społeczne. Natomiast tajemnica to co innego, to obecność Jezusa przychodzącego, aby nas nakarmić. Drugim jest skutek wspólnotowy i wyraża go święty Paweł w następujących słowach: «Ponieważ jeden jest chleb, przeto my, liczni, tworzymy jedno ciało» (w. 17). Chodzi o wzajemną komunie osób uczestniczących w Eucharystii, do tego stopnia, że stają się między sobą jednym ciałem, tak jak jeden jest chleb łamany i rozdawany. Jesteśmy wspólnotą karmioną Ciałem i Krwią Chrystusa. Komunia w Ciele Chrystusa jest skutecznym znakiem jedności, komunii, dzielenia się. Nie można uczestniczyć w Eucharystii, nie angażując się w szczerze wzajemne braterstwo. Ale Pan dobrze wie, że nie wystarczają do tego jedynie nasze ludzkie siły. Wręcz przeciwnie, wie, że wśród jego uczniów zawsze będzie pokusa rywalizacji, zazdrości, uprzedzeń, podziałów... Wszyscy znamy te sprawy. Także dlatego pozostawił nam Sakrament swojej rzeczywistej, konkretnej i trwałej obecności, abyśmy, pozostając zjednoczeni z Nim, zawsze mogli otrzymać dar braterskiej miłości. «Wytrwajcie w miłości mojej!» (J 15,9) – powiedział Jezus; i jest to możliwe dzięki Eucharystii: trwanie w przyjaźni, w miłości. Ten podwójny owoc Eucharystii: zjednoczenie z Chrystusem i komuniamy między tymi, którzy się Nim karmią, nieustannie rodzi i odnawia wspólnotę chrześcijańską. Kościół sprawuje Eucharystię, ale bardziej fundamentalne jest to, że Eucharystia tworzy Kościół i pozwala mu być jego misją, jeszcze zanim on ją wypełni. To jest tajemnica komunii, Eucharystii –

przyjmowanie Jezusa, aby nas przekształcił wewnętrznie. I przyjmowanie Jezusa, aby uczynił z nas jedność, a nie podział”²¹.

Zakończenie

Eucharystia jest tajemnicą wiary powierzoną Kościołowi, a jej wyjątkowe i niepowtarzalne znaczenie ma swoje źródło w tym, że sam Chrystus Pan jest obecny w tym sakramencie. Jezus w Najświętszej Ofierze uobecnia swoją ofiarę dokonaną na krzyżu i staje się dla wszystkich wierzących pokarmem na życie wieczne. Obietnica Chrystusa dotycząca pozostania z uczniami aż do skończenia czasów realizuje się w Kościele, który dzięki Eucharystii żyje i ustawicznie wzrasta. Życie Kościoła, wspólnoty Ludu Bożego, znajduje swój szczyt i źródło kultu w Eucharystii, poprzez którą oczekuje obiecanej nagrody i przyjścia swojego Zbawiciela, Jezusa Chrystusa²².

Bibliografia

- Benedykt XVI, Adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła *Sacramentum caritatis*, Rzym 2007.
- Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, Rzym 2005.
- Benedykt XVI, *Eucharystia musi być centrum waszego życia* (21.08.2005), „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 10(277) (2005), s. 26-28.
- Franciszek: *Eucharystia tworzy Kościół*, <https://papiez.wiara.pl/doc/6358897>. Franciszek-Eucharystia-tworzy-Kosciol (odczyt z dn. 21.02.2021 r.).
- Jan Paweł II, Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła *Ecclesia de Eucharistia*, Rzym 2003.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994.

²¹ Franciszek: *Eucharystia tworzy Kościół*, <https://papiez.wiara.pl/doc/6358897>. Franciszek-Eucharystia-tworzy-Kosciol (odczyt z dn. 21.02.2021 r.).

²² *Embolizm* (ἐμβολισμός, „wstawka”, „dodatek”) po „Ojcie nasz”; por. Tt 2,13.

Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach Kościoła pojętego jako komunია*, Rzym 1992.

Mszał rzymski dla diecezji polskich, Poznań 1986.

Porosło K., Woźniak R. J. (red.), *Znaki tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, Kraków 2018.

II Sobór Watykański, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, Rzym 1964.

II Sobór Watykański, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, Rzym 1963.

Ks. dr Robert Ptak – sercanin, wykładowca teologii dogmatycznej w Wyższym Seminarium Misyjnym Księży Sercanów w Stadnikach; członek Towarzystwa Teologów Dogmatyków w Polsce.